Физично махало с променлива дължина
(или отново – от качествени към количествени разглеждания)

Динамиката на въртене на идеално твърдо тяло отдавна е отпаднала от общозадължителния минимум по физика в средното училище и това едва ли може да се смята недостатък. Някакви начални знания за инерчен момент и момент на импулса фигурират в програмата за профилирана подготовка по физика и астрономия в 10. клас, а на по-високо равнище – в програмите за международни олимпиади по физика. (Вж. напр. съответната програма за олимпиадата в Загреб – 2010 г., в която са включени и теоремата на Щайнер, и въпросът за адитивност на инерчния момент.)

Ето защо е оправдано разглеждането на една задача от сборника на Гнедиг и съавтори[1], с която същевременно илюстрираме **идеята за преход от качествени към количествени разглеждания** като начин и за запознаване с една характерна черта на научния метод на познанието, и за задълбочаване на знанията по физика – идея, към която сме насочвали внимание и в други случаи[2]. Задачата е следната.

Задача. *Кофа с вода е окачена с въже за неподвижна точка. Кофата е изведена от равновесно положение и оставена да се люлее. Малък отвор на дъното на кофата е причина за изтичане на водата. Как се изменя периодът на люлеенията със спадане на равнището на водата?*

Качествено решение. Към задачата има указание да се изследва как се изменя положението на общия център на масите (ЦМ) на системата кофа–вода с изтичането на водата. А предложеното от авторите решение е:

“*Когато кофата е пълна с вода, ЦМ на водата е над този на кофата*[3] *и това е най-високото положение на общия ЦМ; следователно тогава периодът на люлеенията е най-кратък. Когато водата започне да изтича, общият ЦМ слиза надолу и периодът се удължава. Когато кофата е наполовина пълна, ЦМ на водата е под ЦМ на кофата и общият ЦМ е слязъл още по-ниско. Следователно и периодът се е увеличил. Когато кофата се изпразни обаче, общият ЦМ съвпада с ЦМ на празната кофа, който е по-високо, отколкото в предния случай. Това означава, че в някакъв момент понижаването на общия ЦМ на системата е спряло, след което, при по-нататъшното изтичане на вода, той е започнал да се изкачва нагоре. Накратко: периодът на люлеене е най-голям, когато общият център на масите е най-ниско. Както е показано в следващата задача*[4]*, това се случва, когато общият ЦМ лежи на свободната водна повърхност.*”

Какво трябва да ни удивлява в това решение? Очевидно фактът, че **нивото на водата спада постоянно, а периодът на махалото до един момент расте, след което започва да намалява**.

Коментар към качественото решение. Преди основния коментар – една бележка: защо в условието се указва, че отворът е *малък*? Отговорът на този въпрос става ясен, ако си представим екстремния случай, когато това условие не е налице, например липсва половината от дъното на кофата. В този случай водата ще се излее преди тя да извърши и едно люлеене. Това подсказва и колко малък трябва да бъде отворът: толко-

[1] **Gnadig P., G. Honyek, K. F. Riley** *200 Puzzling Physics Problems*, Cambridge University Press, 2001.
[2] **Попов Хр.** *Вариации върху “тема” от Тулчински*, Физика, 5, 2009, с. 260-262.
[3] Тук вероятно е необходимо малко пояснение. Ако кофата е цилиндър с дъно, ЦМ на кофата наистина е по-ниско от средата на цилиндъра, докато ЦМ на цилиндричния воден стълб е в центъра на цилиндъра.
[4] Вместо да търси цитирания сборник на Гнедиг, за да разбере каква е “следващата задача”, читателят може да намери неин аналог на адрес http://phys.uni-sofia.bg/~cpopov . Съответният файл е в папката Almanah-pdf /I chast/2 zadachi-eseta, а името му е 42 chasha s pyasak.

ва, че времената за извършване на две последователни люлеения да не се различават съществено (примерно, разликата да бъде в рамките на грешката при измерване на времето), така че да можем да говорим за периодичност. При това положение, когато говорим за период, имаме предвид величина, която всъщност зависи от времето и по-точно – от височината на водния стълб в даден момент, така че за по-голяма точност би трябвало да говорим за *моментен* период на люлеене.

Очевидно в случая разглеждаме една качествена задача и нейното чисто качествено решение, което по същество се опира на две неявно използвани твърдения:

1. Общият ЦМ на система от две тела се намира върху отсечката, свързваща центровете на масите на телата. (Тук може да се направи полезната добавка: и лежи поблизо до по-масивното тяло. Припомнете си правилото за равновесие на двустранен лост – опората трябва да е по-близо до приложната точка на по-голямата сила.)

2. Увеличаването на дължината на махалото увеличава и периода на люлеене.

Към първото от тези твърдения възражения няма. Второто, така както е формулирано тук, също не буди съмнение, защото, когато става дума за махало, интуитивно имаме предвид *математично* махало, за което наистина периодът расте с дължината ($T \sim \sqrt{l}$). Ако въжето, с което е привързана кофата е достатъчно дълго в сравнение с нейните размери, тогава наистина можем да смятаме, че махалото е математично. Периодът на математичното махало обаче не зависи от неговата маса и, ако случаят е такъв, задачата би била тривиална – дали от кофата тече или не тече вода, периодът би бил един и същ.

Този аргумент показва, че задачата е за **физично махало** и, за да поясним до какви усложнения води това, ще припомним формулата за период на физично махало:

(1)
$$T = 2\pi\sqrt{\frac{I}{Mgl_{CM}}}\,.$$

Тук I е инерчният момент на тялото спрямо оста, около която става люлеенето, l_{CM} – разстоянието от оста до центъра на масите на тялото, M – неговата маса, а g – както обикновено, земното ускорение. Чрез въвеждане на величината:

(2)
$$l_0 = \frac{I}{Ml_{CM}}\,,$$

наречена *приведена дължина* на махалото, формула (1) придобива познатия вид на формулата за период на математично махало ($T = 2\pi\sqrt{\frac{l_0}{g}}$), т.е. приведената дължина е дължината на онова математично махало, чиито период е равен на периода на физичното махало. Затова нататък промените на периода T ще свързваме с измененията на l_0.

Във формула (1) обаче странно впечатление прави фактът, че величината l_{CM}, чието изменение следихме при качественото решение, е не в числителя, а в знаменателя! На пръв поглед оттук следва, че изводите би трябвало да бъдат обратни на изложените по-горе – в началото периодът би следвало да се скъсява, а да се удължава към края на изтичането на водата. Разбира се, подобно заключение е прибързано (авторите на сборника не биха допуснали толкова груба грешка!), защото сега изпускаме друго важно обстоятелство: с изтичане на водата инерчният момент на системата кофа–вода също се променя и тази зависимост е по-силна, защото инерчният момент на едно тяло зависи от **квадрата** на неговите размери, докато знаменателите в (1) и (2) са линейни функции на l_{CM}.

И именно в този пункт се поражда съмнение във коректността на качественото решение, защото, както ще видим по-долу, инерчният момент на системата не е **право**

пропорционален на квадрата на l_{CM}. За да проверим верността на качественото решение, трябва да разгледаме ситуацията и в количествено отношение.

Количествено решение. Преди всичко ще модифицираме леко задачата: вместо кофа, ще разглеждаме пълна с вода цилиндрична тръба, на дъното на която има малък отвор. В самия горен край на тръбата, по един от диаметрите ѝ минава ос, около която тръбата може да люлее подобно на кофата (фиг. 1). (С тази модификация избягваме един несъществен параметър – дължината на въжето, към което е привързана кофата.)

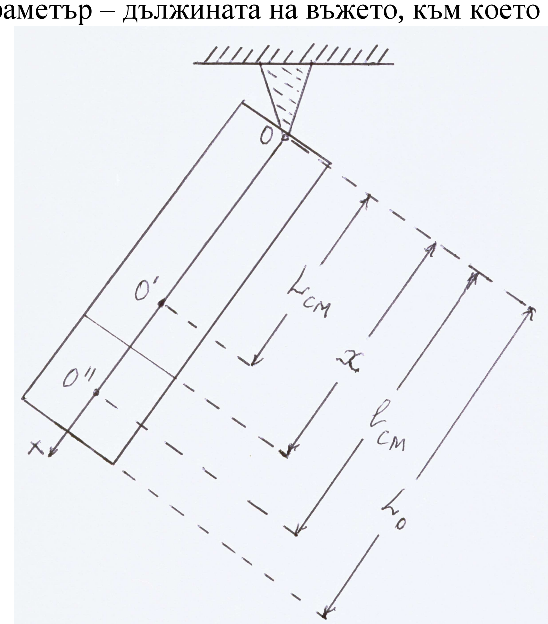

Фиг. 1.

Нека означим с M_0, L_0 и I_0 съответно масата, дължината и инерчния момент на **празната** тръба, а с L_{CM} – разстоянието $|OO'|$ от оста на въртене до ЦМ на тръбата. Нека освен това с μ означим *линейната плътност* на водата (т.е. масата на цилиндричен стълб вода с височина единица и сечение, равно на напречното сечение на тръбата). В момента, когато свободната водна повърхност се намира на разстояние x от т. O, масата на водата в тръбата е:

(3) $$m(x) = \mu(L_0 - x).$$

Лесно се пресмята, че ЦМ на водния стълб – т. O”, е на разстояние:

(4) $$l_{CM}(x) = x + \frac{L_0 - x}{2} = \frac{L_0 + x}{2}$$

от оста на въртене.

Щом знаем масите на празната тръба и на водата, както и положенията на техните центрове на масите, можем да изразим разстоянието $L_{CM}^{\text{общ}}$ от общия ЦМ на системата тръба–вода до т. O:

$$L_{CM}^{\text{общ}} = \frac{M_0 L_{CM} + m(x) l_{CM}(x)}{M_0 + m(x)},$$

където в знаменателя е общата маса M на системата.

Изразът за $L_{CM}^{\text{общ}}$ ще използваме в знаменателя на формула (2), а тъй като там той е умножен с общата маса, видът на тяхното произведение се опростява:

(5) $$M^{\text{общ}} L_{CM}^{\text{общ}} = M_0 L_{CM} + m(x) l_{CM}(x).$$

Следващата стъпка е намиране на общия инерчен момент $I^{\text{общ}}$ на системата. Благодарение на адитивността на инерчния момент, той е сбор от две величини: от инерчния момент I_0 на празната тръба, и от променливия инерчен момент $I(x)$ на водния стълб. Известно е, че инерчният момент на хомогенен цилиндър с маса m и височина h спрямо ос през неговия ЦМ и перпендикулярна на оста на цилиндъра, се описва с формулата $\frac{1}{12}mh^2$. По тази формула инерчният момент на водния стълб спрямо т. O” е:

$$I^0(x) = \frac{1}{12}m(x)(L_0 - x)^2 . \tag{6}$$

На нас обаче ни е необходим инерчният момент $I(x)$ на водния стълб не спрямо т. O”, а спрямо оста на въртене, която е на разстояние l_{CM} от т. O”. За да го намерим, използваме теоремата на Щайнер, според която:

$$I(x) = I^0(x) + m(x)l_{CM}^2(x) . \tag{7}$$

Така общият инерчен момент на системата се оказва:

$$I^{\text{общ}}(x) = I_0 + I^0(x) + m(x)l_{CM}^2(x) . \tag{8}$$

С това подготвителната работа е завършена. С помощта на резултата (5) по формула (2) изразяваме приведената дължина l_0 на махалото:

$$l_0(x) = \frac{I^{\text{общ}}}{M^{\text{общ}}L_{CM}^{\text{общ}}} = \frac{I_0 + I^0(x) + m(x)l_{CM}^2(x)}{M_0L_{CM} + m(x)l_{CM}(x)} . \tag{9}$$

Като заместим тук изразите за $m(x)$, l_{CM} и $I^0(x)$ съответно от (3), (4), и (6), окончателно получаваме:

$$l_0(x) = \frac{I_0 + \frac{1}{12}\mu(L_0 - x)^3 + \mu(L_0 - x)\left(\frac{L_0 + x}{2}\right)^2}{M_0L_{CM} + \mu(L_0 - x)\frac{L_0 + x}{2}} . \tag{10}$$

Със сметките – дотук. Вижда се, че зависимостта на приведената дължина на махалото (а оттук – и на периода му), от положението x на свободната водна повърхност е твърде сложна. Във всеки случай – съвсем не е право пропорционална на разстоянието l_{CM} от оста на въртене до общия ЦМ на системата. Оттук следва, че заключението за наличие на максимум на l_0, направено при качественото решение на задачата, може да е вярно, но може и да не е вярно. Със сигурност обаче не е вярно, че ако такъв максимум съществува, той се получава, когато общият ЦМ на системата е върху свободната повърхност на водата.

Коментар към количественото решение. Със сложния си вид формули от типа (10) винаги будят съмнение, че при извода им може да е допусната формална грешка. Най-добрият начин за отстраняване на съмненията е, разбира се, внимателното повтаряне на извода. Частична проверка обаче може да се направи и като формулата се приложи за някои частни случаи, в които крайният резултат може да се предвиди от физични съображения. Така ще постъпим и в случая.

А) Случаят $x = L_0$ съответства на момента, когато от тръбата е изтекла всичката вода. В този случай приведената дължина трябва да е равна на приведената дължина на празната тръба. Наистина, от (10) при $x = L_0$ получаваме:

$$l_0 = \frac{I_0}{M_0L_{CM}} ,$$

което е в съгласие с формула (2).

Б) Когато масата и инерчният момент на тръбата са пренебрежимо малки, при $x \to L$ би трябвало да получим, че приведената дължина е равна на дължината на тръбата, т.е. когато в **такава** тръба остане съвсем малко вода, периодът на люлеене трябва да бъде като на математично махало с дължина L_0. Лесно се проверява, че наистина при $M_0 = 0$, $I_0 = 0$ и $x \to L_0$, от (10) следва $l_0 = L_0$, т.е. формула (10) издържа и тази проверка.

Възможност за изследователска работа. Формула (10) посял съмнения във валидността на извода, направен при качественото решаване на задачата. Какво още би могло да се направи, за да има все пак някакъв по-определен резултат?

Ако сред вашите ученици има бъдещи олимпийци, или въобще такива, които имат склонност към изследвания, можете да им предоставите три възможности:

1. Ако те са добри математици и владеят основни умения за диференциране, предложете им да намерят производната на l_0 от (10) по x и да проверят дали тя се анулира в интервала $0 < x < L_0$. Анулирането на първата производна е указание за наличие на екстремум на приведената дължина и съответно – на периода на махалото. След това може да се изследва къде (т.е. – при каква стойност на x) е екстремумът, вида му (минимум или максимум) и т.н.

2. Във формула (10) фигурират като параметри величините I_0, M_0, L_0, L_{CM} и μ. Ако учениците обичат да работят с компютри, задайте на тези параметри разумни конкретни стойности. Тогава, с помощта на подходяща компютърна програма (напр. от типа Origin), те могат да получат графиката на функцията, зададена с формула (10). След това, като променят последователно параметрите, могат да следят как се изменя видът на графиката, има или няма екстремуми, от какво зависи наличието и положението им и т.н.

3. Ако ли пък учениците ви обичат да експериментират, реализирайте опитна постановка с пробита тръба, от която бавно изтича вода. В допълнение ще ви бъде необходим само хронометър, за да проверите как се променя периодът с течение на времето. Най-подходяща за целта е прозрачна тръба с деления по дължината й – в този случай по деленията директно ще отчитате и стойностите на x.

Недостатък на опитното изследване е невъзможността да се променят параметрите.

Разбира се, в най-благоприятния случай три групи ученици може да работят поотделно по трите начина, като накрая резултатите им да се сравняват.

Както се вижда, разгледаната задача предоставя добри възможности и за задълбочаване на знанията, и за математическо изследване на проблема, и за практическа проверка на теоретичните резултати.